

Teorin kring bevarande av historiska trädgårdsanläggningar och hur detta appliceras på Torups slottsträdgård

Malin Tegmar

Teorin kring bevarande av historiska trädgårdsanläggningar och hur detta appliceras på Torups slottsträdgård

The theory of conservation of historic gardens and how this is applied to Torup Castle

Malin Tegmar

Handledare: Anna Jakobsson, SLU, Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning

Examinator: Christine Haaland, SLU, Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning

Omfattning: 15 hp

Nivå och fördjupning: G2E

Kurstitel: Kandidatexamensarbete i Landskapsarkitektur

Kurskod: EX0649

Ämne: Landskapsarkitektur

Program: Landskapsarkitektprogrammet

Utgivningsort: Alnarp

Utgivningsår: 2015

Omslagsbild: Malin Tegmar

Elektronisk publicering: <http://stud.epsilon.slu.se>

Nyckelord: Torup, bevarande, historiska trädgårdar.

SLU, Sveriges lantbruksuniversitet

Fakulteten för landskapsarkitektur, trädgårds- och växtproduktionsvetenskap

Institutionen för landskapsarkitektur, planering och förvaltning

Sammanfattning

I den här uppsatsen har jag försökt ta reda på mer om olika bevarandeteorier kring historiska trädgårdar. Jag har valt Torups slottsträdgård som ett exempel och reflekterar kring hur dessa teorier har och kan appliceras på en trädgård som denna. Resultatet som jag kommit fram till grundar jag främst på litteraturstudier men även besök på platsen. Förutom en inledning med några begreppsförklaringar har jag delat in arbetet i fyra större delar som jag kallar *Vad*, *Varför*, *Hur* och *För vem?* Under *Vad* behandlar jag frågan om vad Torups trädgård är och om hur och vem som värderar ett kulturarv som detta? Under rubriken *Varför* behandlar jag historiska trädgårdars olika värden. *Hur* är den tredje delen och beskriver själva arbetet med bevarandet. Bland annat diskuteras praktiska tillvägagångssätt, teorier och även några exempel från verkliga bevarandearbeten. Och sist men inte minst måste man fråga sig *För vem?* Här tittade jag närmare på några internationella konventionen och regionala riktlinjer som rör historiska trädgårdar, inte minst den på Torup.

Abstract

In this paper I have tried to find out more about different conservation theories on historic gardens. I chose the garden at Torups Castle as an example and reflected on how these theories have been, and can be applied to a garden like this. The results that I got are mainly based on literature studies, but also on site visits. In the introduction I talk about the history of the place. I also define some terminology. I have divided the work into four major sections that I call *What*, *Why*, *How* and *For whom?* In the *What* I deal with question of what the garden of Torup is and how it is valued as a cultural heritage and by whom. In the section called *Why* I discuss different values a historical garden can have. *How* is the third section and contains the actual work of conservation and where I look closer in practical approaches, theories, and some examples from real life conservation work. And last but not least, I ask the question *For whom* Here I look at some international convention and regional guidelines concerning historical gardens, and in special, Torup.

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Inledning	4
Bakgrund	4
Frågeställningar	5
Material och metod	5
Avgränsningar	5
Begreppen restaurering, renovering och bevarande	6
Begreppen "conservation" och konservering	6
Var ligger Torup	7
Historia i korthet	7
Vad	10
Är Torup en historisk park, trädgård eller landskap?	10
Föränderlighet	13
Värde	13
Varför	16
Upplevelse	16
Kunskap	17
Förståelse	19
Process	20
Hur	22
Undersöka, dokumentera, planera	23
Gestaltande bevarandeåtgärder	25
Restaurering	25
Renovering	25
Rekonstruktion	26
Fri förnyelse	27
Pastisch	27
Underhåll och skötsel	28
Exemplet Grönsöö	29
Hur arbetar National Trust	30
För vem	32
ELC	32
FARO	32
Region Skåne	33
Malmö Stad	34
Slutsatser	35
Avslutande reflektioner	35
Framtida studier och nya frågeställningar	36
Referenser	38

INLEDNING

Bakgrund

I maj månad gick utflyktsturen ofta till den nyutslagna bokskogen för en picknick i havet av vitsippor som blommade under kronorna. Dit åkte vi under min barndom från det platta och nästan trädlösa söderslätt för att njuta av den vackra skogen och dit åker jag än idag för att promenera i skogarna och i trädgården kring det gamla slottet. Fram tills för ca tre år sedan var delar av trädgården inte tillgänglig för allmänheten och det fanns små skyltar här och var som upplyste om att det var privat men den 2:a maj 2012 flyttade den sista slottsfrun Christina von Leithner ut och skyltarna togs ner. Året därpå fick jag jobb som guide i trädgården och vandrade runt med nyfikna besökare som ville veta mer om trädgårdens historia. Det slog mig att det var ganska få som hade fått upp ögonen för trädgården och ännu färre som egentligen visste något om den och dess historia.

Malmö stad har satt igång med renoveringar av delar av trädgården under de sista åren. Som ett första steg har de anlagt en grusgång och börjat arbetet inför plantering av rhododendron. Hos mig väcktes en nyfikenhet kring detta. Hur tänker man kring begreppet kulturarv i en trädgård som denna och hur arbetar man med det? Vad är viktigast i arbetet med den historiska trädgården när den nu har övergått från att vara privat till att bli offentlig? Jag ville lära mig mer.

I detta arbete har jag undersökt hur olika personer, organisationer och myndigheter ser på bevarande av gamla trädgårdar. Innan jag kom in på själva frågorna kring bevarande av ett kulturarv så som Torups trädgård tog jag reda på hur Torups trädgård definieras och vad eller vem som bestämmer om det är värt att bevara eller ej.

Därefter går jag in på varför trädgården bör bevaras. Förutom den behagliga upplevelsen av att promenera i den vackra miljön är trädgården en kunskapskälla och mötesplats som för samman människor och idéer och där myndigheterna kan få kontakt med sina medborgare. Efter det lägger jag fram hur man kan arbeta med bevarandet, från planeringsstadiet till det fysiska utförandet. Här tar jag upp exempel från hur andra arbetar med bevarande. Dels från Grönsöö i Uppland och dels från National Trust på de brittiska öarna. Sist men inte minst ställer jag mig frågan för vem ska man bevara Torups trädgård? Jag tittar här på internationella, regionala och lokala organisationer och myndigheter för att ta reda på vad de anser.

Det har varit väldigt intressant att sätta sig in i de här frågorna och jag hoppas att du som läsare kommer att ha nöje av texten. Jag riktar ett stort tack till min handledare på SLU, Anna Jakobsson, som har varit en mycket god hjälp i den skrivande processen och tack till Torups trädgårdsmästare Anna-Lena Johansson och all hennes personal för den förträffliga hjälpen jag har fått.

Frågeställningar

Min huvudfråga är:

Hur ser frågorna kring bevarande av en historisk trädgård ut och hur kan man applicera det på Torups trädgård?

I huvudfrågan finns flera delfrågor:

Vad är Torup och på vilket sätt är det en historisk trädgård?

Vad bestämmer värdet av trädgården?

Varför är det viktigt att bevara den?

Hur kan man gå till väga för att bevara Torups trädgård?

För vem ska vi i så fall bevara det? Torup har många besökare varje år.

Jag är Malmöbo. Tillhör det mig? Vems kulturarv är det?

Vad är viktigt att jobba med när trädgården blir publik?

Material och metod

Jag har använt mig av litteraturstudier, besök i Torups trädgård samt samtal med Torups trädgårdsmästare Anna-Lena Johansson.

Avgränsningar

Min geografiska avgränsning har jag gjort vid det som någon gång under Torups historia, sedan slottet byggdes på 1500-talet, kan räknas till begreppet trädgård. Det vill säga de äldre humlegårdarna, fruktträdgårdarna, lustträdgården, kålgårdarna och dammarna norr och landsvägen samt området kring slottet som idag fungerar som en park för besökare.

Skrafferingen visar det ungefärliga geografiska område som uppsatsen behandlar. Området gränsar till slottets ekonomibyggnader i norr.

Begreppen restaurering, renovering och bevarande

Enligt Nationalencyklopedin betyder ordet restaurera att *”återställa’, ’återuppbygga’; ’förnya’, inom arkitekturen verksamhet vars huvudsyfte är att återställa en byggnad i ett tidigare skick.”* Här nämns också att det är problematiskt för utövare av trädgårdskonsten eftersom trädgårdar inte består av statiska, döda material utan av levande växter som ständigt förändras. Därför har man delat upp uttrycket restaurering i två delar. Att renovera och att rekonstruera. Att renovera betyder då att återställa till ett tidigare skick medan i uttrycket rekonstruera tar man ställning till vid vilken tid det hade detta tidigare skick och således återställer man skicket så som det var vid en specifik tid (NE, 1994).

För att beskriva begreppet renovera använder Nationalencyklopedin ord som *”’förnya’, ’återställa’, ’ombygga’*” (NE, 1994). Detta skulle man kunna tolka som att man kan använda nya material.

Enligt arkitekt Anders Bodin på Statens Fastighetsverk är den största skillnaden mellan restaurering och renovering är att restaurering betyder att återställa något till dess ursprungliga skick, vilket kan vara en ganska omfattande uppgift, och renovering är en mindre åtgärd för att återställa något till nyskick, det vill säga att det fungerar så som om det vore nytt. Han påpekar dock att restaurering som begrepp ibland används som ett samlande ord för alla bevarandeåtgärder (Bodin, 2006 s. 41). I denna text har jag valt att inte använda begreppet restaurering i det syftet utan jag använder mig då istället av begreppet bevarande, vilket Marie Flinck förklarar i sin bok Historiska trädgårdar (Flinck, 2013). Min tolkning av bevarande är att det omfattar alla åtgärder för att bevara ett kulturarv för framtiden. Såväl tekniska, sociala, ekonomiska, ekologiska och andra områden som är involverade för att bevarandet ska lyckas. Ibland flyter begreppen ihop och jag har stundom haft svårt att skilja de båda när jag har läst texter i ämnet vilket tyder på att det behövs bättre överenskommelse kring vilken terminologi som ska användas när det gäller historiska trädgårdar.

Begreppen ”conservation” och konservering

På svenska betyder begreppet att konservera att vidmakthålla något, vanligtvis livsmedel, så att de inte förfärs genom att mikroorganismer som annars skulle medverka till nedbrytningen dödas (NE, 1989-1993). I övrigt används begreppet för vidmakthållande av icke levande material, så som sten, metall eller trä, och kan därför inte användas i trädgårdssammanhang mer än för enstaka element där man vill hindra nedbrytning och förruttnelse. Det händer att det svenska ordet blandas ihop med den engelska termen ”conservation” vilken har en annan betydelse. English Heritage definierar begreppet som en process för att bevara ett kulturarvs värden genom att förhindra eller inte åsamka skada (to preserv) samt att förbättra (to enhance) trädgården utan att kulturarvets värde går förlorat. Det innebär också att förvalta förändring på ett hållbart sätt genom att ta tillvara på möjligheter att stärka och visa fram trädgårdens värden för vår samtida och kommande generationer (Conservation Principles, English Heritage, 2008, p 71). Istället för att använda mig av det engelska ordet ”conservation” väljer jag att använda det begrepp som oftast ses som dess svenska motsvarighet, det vill säga ordet bevarande.

Var ligger Torup?

Torups slott och trädgård ligger ca 15 km öster om Malmö i Bara socken i Svedala kommun. I detta backlandskap och utpräglade godslandskap möter slättens åkrar de vackra ädellövskogarna, då särskilt bokskogen, som har blivit vida känd som ett populärt utflyktsmål. Delar av denna skog har blivit klassad som ett Natura 2000-område och kantar till slottsträdgården. Ett gammalt magasin alldeles i närheten av slottet är idag ett motionscenter varifrån flera promenad- och motionsslingor utgår. Bokskogen är ett av Malmöbornas stora rekreatiomsområden.

Bokskogen ligger tätt intill trädgården i öst och syd.

Historia i korthet

Byggandet av Torups slott inleddes i mitten av 1500-talet. Från den tiden finns det inga kartor bevarade över området. Den första kartan är från 1600-talet. Då var slottet och tillhörande Mellangården kringgårdade av en stor uppdämd sjö.

Under första delen av 1600-talet bor det danska riksrådet Sievert Grubbe på slottet. Han låter köpa in och plantera flera hundra fruktträd från Nürnberg och dämmer upp sjön med en vall så att den blir något djupare (Göransson, 1994, s 6.).

Landsvägen som slingrar sig förbi slottet fanns där redan på 1600-talet och norr om denna låg humlegårdar, fruktträdgårdar, dammar där man odlade matfisk och på karta över Torup från 1694 ses även en geometriskt formad lustgård med en rundel i mitten vilket var vanligt för renässansens trädgårdar.

Sjöns ungefärliga utbredning enligt 1694 års plan med slottet placerat mitt i sjön.

Torup är byggd från början som en befäst borg men i och med att den danska prinsessan Leonore Christina och hennes man Corfitz Ulfeldt flyttade in efter Grubbe blev det ett hem för kungligheter och därmed ett slott. Paret fick en tid senare gå i landsflykt och strax därefter, mellan 1660 -1735, var Torups slott indraget till kronan. Under denna tid bytte Torup ägare flera gånger och det gjordes inga större satsningar för att förnya eller förbättra. Snarare tvärt om (Göransson, 1994, s. 6-7).

1792 skedde en större förändring. Under dåvarande ägaren Axel Stiernblads initiativ dräneras sjön och där det tidigare varit sjöbotten blir nu äng. De övriga delarna av trädgården minskar i omfattning.

1812 kom Torup i Gustaf Julius Coyets ägo. Han påbörjade anläggandet av en trädgård i engelsk landskapsstil. Trädgården har gradvis genom åren försvunnit på den norra sidan av landsvägen och vuxit runt slottet och på den torrlagda sjöbotten. Coyet gjorde då omfattande arbeten och planterade ett stort antal sydländska träd och fruktträd, grävde ut kanaler och terrasserade närmast kring slottet. Det fanns även en ansevärd och lönsam köksträdgård på den östra sidan om vallen som fortfarande finns kvar. Han öppnade även skogen för besökare från alla samhällsklasser och byggde en dansbana där de kunde roa sig under sommarkvällarna.

1862 ärvde Gustaf Julius brors barnbarn Gustaf Johan Coyet slottet. Tillsammans med sin fru Henriette Coyet satte de sin prägel på trädgården. De planterade träd ute på ängen och grävde ut till en liten sjö men en bred kanal. Det byggdes drivhus och anlades springvatten. Coyet inspirerades av Arts and Craft rörelsen från England. Henriette Coyet gjorde en del förenklingar i trädgården och applicerade sedan den nya stilen på den gamla strukturen. En rosenträdgård (den s.k. italienska trädgården) anlades liksom nya perennplanteringar, en kryddträdgård med växter från allmogeträdgårdarna, en blomsterplantering i dubbla cirklar och mer (Göransson, 1994, s. 16-24).

Trädgården förenklades och hölls i stånd från 1940-talet och framåt. Drivhus och en köksträdgård arrenderades ut och lades sedan ner. Den andra köksträdgården fanns kvar ända fram tills Malmö stad köpte Torup 1970. När Malmö stad blev ägare blev det populärt att åka på utflykt till skogen kring Torups slott. I och med det ökade intresset anlades parkeringsplatser på norra sidan av landsvägen för att möta behovet från bilburna motionärer. Även platsen för 1600-talets lustträdgård blev parkeringsplats. (Ibid.) Den sista slottsfrun, Christina von Leithner, hade rätt att bo kvar fram till år 2035 men valde att flytta ut i maj 2012.

Jag har valt att ganska radikalt dela upp trädgården i en äldre och en yngre del. Den äldre delen som ses på den vänstra bilden motsvarar det område var det kan ha funnits trädgårdar från 1500-talet och fram tills sjön dränerades i slutet av 1700-talet. Den yngre delen, som ses på den högra bilden, är den del som har fungerat som trädgård från 1800-tal och fram till idag. Givetvis är detta en mycket generell och förenklad indelning då trädgården i verkligheten har ändrat form flera gånger de historiska lagren i vissa fall överlappar varandra men kan ändå ge en bra förståelse av trädgården.

Äldre delen av trädgården

Yngre delen av trädgården

VAD

Är Torup en historisk trädgård, park eller ett landskap?

Vad är det som skiljer en park, en trädgård och ett landskap åt. Är Torup något av dessa eller alla tre? Idag anses det generellt att en trädgård är av mer privat karaktär och en park mer offentlig men definitionerna har skiftat genom tiderna och min uppfattning är att det egentligen inte finns några bestämda definitioner idag.

Kjell Lundquist har undersökt hur begreppet trädgård har utvecklats under de senaste 500 åren. Detta tidsspann stämmer bra överens med Torups trädgård då slottet byggdes på 1500-talet. Under medeltiden hade ordet trädgård en betydligt snävare betydelse än idag och användes för att beskriva ett inhägnat område med fruktträd. Begreppet "gård", vilket ordet trädgårds ändelse, betyder just en inhägnad plats och har ett indoeuropeiskt ursprung. Begreppet "gård" återfinns i många europeiska språk. Det latinska ordet *hortus* kan jämföras med detta begrepp och har samma ursprung. Trädgård var endast en av flera företeelser som kan kopplas till begreppet "gård". De flesta andra slutar även de på "gård". Humlegård, örtagård, kålgård m.fl. Även dammar för odling av matfisk skulle kunna räknas till begreppet "gård". Däremot finns det inga bevis för att begreppet lustgård fanns under denna tid (Lundquist, 1997, s. 42-43).

På 1500-talet tillkom en del begrepp som skvallrar om ett större intresse av att förlusta sig. Labyrint, lusthus, djurgård, kryddgård, lustgård, rosengård, pergola är exempel på specifika begrepp för detta. Ordet lustgård börjar nu få betydelsen lustgård, i bemärkelsen en plats för förlustelse, och är inte längre bara som en synonym för paradiset. På Torup finns inte planer från 1500-talet men en karta över Torup från 1694 visar kvarlevorna av en geometriskt formad anläggning som troligtvis varit en lustgård. Trädgård var då fortfarande synonymt med ett inhägnat område med fruktträd men det latinska *hortus* inbegrep både trädgård och örtagård (Lundquist, 1997, s. 43-46).

1600-talet var stormakten och storgodsen tid. Odlande för nyttan hamnade i skymundan för den starkt framväxande trädgårdskonsten som den rika adeln nu ville omgärda sig med. I litteratur från den tiden är det otydligt vad begreppet trädgård betyder. Det skiljer sig mellan olika författare. Klart är att trädgårdskonsten och trädgårdsarkitekturen får en framträdande ställning. Odlandet för nyttan separerades från anläggningar som var till för njutning och nöje. Lustgården fick vid denna tid en särställning (Lundquist, 1997, s. 46-47).

Parken gjorde entré som begrepp under det förändringarnas århundrade som 1700-talet var. Influenserna kom från hela den vida världen. Nu rådde en ännu större förvirring kring begreppet trädgård.

I det latinska ordet *hortus*, som nu kom att betyda trädgård och inte "gård", inkluderades fler olika företeelser än tidigare, men vilka dessa var varierade. Kombinationen av företeelser kopplat till *hortus* nämndes ofta i grupp om tre. Örtagård, lustgård och trädgård eller lustgård, fruktgård, trädgård alternativt lustgård, köksgård, trädgård. Det fanns även fler variationer än så. Ibland togs även andra företeelser med såsom exempelvis orangerier och humlegårdar. Ordet trädgård kom att ha en liknande funktion som ordet "gård" tidigare haft. Det skrevs exempelvis om

fruktträdgård, lustträdgård med mera. Den ursprungliga betydelsen av trädgård som enbart en inhägnad med träd hade nu gått förlorad (Lundquist, 1997, s. 47-49).

Under 1800-talet förändras begreppet trädgård något. De företeelser som vid den tiden räknades med under begreppet trädgård är köks-, frukt-, blomster- och lustträdgård. Ekonomi och folkbildning trädde in i sammanhanget och trädgården fick stor betydelse för både privat och kommersiell odling men även för utbildning och uppfostran. Odlingen dominerade begreppet trädgård under en tid och fruktträden, som gett begreppet dess namn från början, finns endast med om odlingen av dessa var i mycket liten skala och då underordnade den övriga odlingen (Lundquist, 1997, s. 49-50).

Begreppet trädgård blev ännu vidare under 1900-talet och kunde appliceras på långt fler företeelser så som skolträdgård, handelsträdgård, vinterträdgård och så vidare. Även skalan blev större och ibland var det till och med svårt att skilja ut om det var en trädgård eller ett lantbruk. Den tidigare åtskillnaden av nytta och nöje försvann i vissa fall allt mer och trädgården blev ett avgränsat område där man odlade för båda sakernas skull. Det var inte längre bara privilegierade som har råd och tid att förlusta sig i en trädgård utan alla, oberoende av ekonomisk ställning. Trädgården blev en stark ekonomisk och social faktor i samhället. Trädgårdskonst blev något som var man kan ägna sig åt och associerades med utförandet av en trädgård i konstnärlig anda. Även begreppet park hamnade under trädgårdskonsten som var synonymt med parkanläggningskonsten (Lundquist, 1997, s. 50-51).

Idag har begreppet trädgård tagit över den plats som det gamla begreppet gård hade men trädgård har även andra betydelser. Förutom den gamla liknelsen med paradiset kan man idag även prata om stora landskap som trädgårdar. Stora slätter eller vackra landskap, där bördighet och skönhet för tankarna till trädgårdar. Men i grund och botten tänker nog de flesta idag på begreppet trädgård som ett på något vis avgränsat eller inhägnat område som är kultiverat. En trädgård, så som många tolkar begreppet idag, är alltså anlagd för att man ska kunna odla växter som huset har behov av både för nytta och för nöje. För att växterna, som till skillnad från åkerns grödor med höga krav på goda växtbetingelser, ska frodas är trädgårdar mer praktisk uppbyggda. I en trädgård kan man skapa det skyddande klimat växterna behöver och förse dem med tillräckligt med vatten och näring (Lundquist, 1997, s. 51-55).

En park är en trädgårdsanläggning som är mer vidsträckt enligt 1996 års upplaga av Nationalencyklopedin. Det var ett sätt att närma sig naturen genom att utgå från landskapet och försköna det. Ett slags mellanting mellan den intensivt odlade trädgården och den vilda naturen. Parkens huvudsakliga beståndsdelar är böljande gräsytor, stora träd, buskage och naturlika sjöar. En slags tuktad natur som var ämnad för vackra promenader längs slingrande gångar (NE, 1989-1996). Denna bild av begreppet park är något förenklad om man jämför med Lundquists beskrivning där parken är en del av trädgårdskonsten. Under 1700-talet strömmade upplysningens ideal genom Europa. Det pastorala och pittoreska landskapet blev på mode. Detta nya ideal kom till Torup med Gustaf Julius Coyet som köpte Torup i början av 1800-talet. Han anlade en park kring slottet med alla de typiska element som ofta ingår i en park från denna tid. Det är här grunden läggs till det utseende som parken har än idag (Göransson, 1994, s.16-19).

En park var från början en privat anläggning för de mest privilegierade i samhället att rekreera sig i men så småningom ändrades betydelsen till att även inbegripa offentliga parker som exempelvis stadsparker. När Malmö stad övertog Torup 1970 började parken gå från att vara privat till att bli offentlig. Nu är det enbart en mycket liten del av området som är avstängt för allmänheten. Anledningen till detta är mestadels att den delen inte är redo att ta emot stora folkmängder med allt slitage som oundvikligen medföljer (Johansson, 2015).

En annan benämning man skulle kunna ge parken är slottspark eftersom den ligger i direkt anknytning till Torups slott och frågan är om man till och med skulle kunna kalla parken för en stadspark, trots dess geografiska placering, då den i viss mån fungerar som en sådan för Malmöborna som kan ta stadsbussen ut för att rekreera sig.

En intressant frågeställning är hur en historisk trädgård definieras. Florensdeklarationen beskriver en historisk trädgårdsanläggning som *"en arkitektonisk och hortikulturell komposition av allmänt historiskt eller konstnärligt intresse."* De säger även att den ska bestå av *"en arkitektonisk komposition vars huvudsakliga beståndsdelar utgörs av levande växter."* I artikel 6 hänvisar de till att begreppet *"är tillämpningsbart på såväl små trädgårdar som på stora parker, formella såväl som landskapliga."* (ICOMOS, 1982). Utifrån denna beskrivning passar Torups trädgård utmärkt in som en historisk trädgård. Det är dessutom en intressant sådan som kan berätta mycket om historien kring Torups slott men även om historien i samhället i stort. Både regionalt och i större perspektiv.

Den europeiska landskapskonventionen (ELC) förespråkar att man ser på landskapet som *"ett område sådant som det uppfattas av människor och vars karaktär är resultatet av påverkan och samspel mellan naturliga och/eller mänskliga faktorer"*. (Europarådet, 2000, s. 3) Detta är ett holistiskt sätt att se på landskap och där fokus ligger mer på hur människor uppfattar landskap. Torup är självfallet i denna bemärkelse också ett landskap. Här möts natur och kultur. Här möts skogbruk, hortikultur, besökare, historia och konst. Här möts människor från stad och land, från olika kulturer och med olika socioekonomiska bakgrunder.

Det finns alltså inget entydigt svar på vad Torups trädgård är. Samma företeelse kan ha flera olika benämningar beroende på utifrån vilket perspektiv man ser det. Det är exempelvis rätt att utifrån ett landskapligt perspektiv benämna det med ordet landskap då det stämmer överens med ELC:s beskrivning. Jag väljer dock att i den fortsatta texten följa Kjell Lundquist resonemang och kalla det för Torups trädgård eftersom jag i denna uppsats utgår från ett trädgårdsperspektiv. I uttrycket Torups trädgård innefattar jag såväl de äldre delarna, som inte längre finns kvar, samt parken både i nutida och i historisk betydelse. Torups trädgård är alltså hela det område som någon gång under slottets historia har fungerat som en trädgårdsanläggning. Med sin ca 500-åriga historia och kopplingar till historiska händelser, kända personligheter och med tanke på de förändringar som skett i trädgårdens utformning genom tiderna är det ingen tvekan om att trädgården är historisk.

Föränderlighet

En trädgård blir aldrig färdig. Arbetet med den pågår ständigt. Den är samtida och historisk på en och samma gång. Den förändras hela tiden (Flinck, 2013, s.13). Torups trädgård har förändrat utseende, innehåll och funktion flera gånger genom historien. Den röda tegelborgen byggdes som ett försvarsverk där man i tillhörande odlingar hade allehanda trädgårdsväxter för att mätta de som bodde och arbetade där. Den pittoreska landskapsparken som anlades under tidigt 1800-tal fick en annan funktion. Där kunde den ägande familjen och deras vänner strosa på de vindlade gångarna och njuta av exotiska träd (Göransson, 1994, 16-24). Sedan maj 2012, då den sista familjen på Torups slott valde att flytta ut, används trädgården som en offentlig park.

Trädgården som väsen är i sig föränderlig. Växterna frodas och dör, årstider kommer och går samt vädret växlar. Det är denna föränderlighet som är själva essensen i en trädgård. När vi sköter en trädgård vill vi kontrollera föränderligheten för att uppnå en önskad produkt (Flinck, 2013, s.18). Uppgiften att bevara trädgården är ett dynamiskt spel mellan denna förändring och en önskan om att vilja bevara trädgården oförändrad. När växtmaterial drabbas av sjukdomar, skadas eller dör bort kan de ersättas av nya. (ICOMOS, 1982). Detta sker självklart även i Torups slottsträdgård. Besökare, stormar och sjukdomar är exempel på företeelser som sliter på trädgården. Trädgårdsmästare och hennes medarbetare arbetar hela tiden för att bibehålla kvaliteten på trädgården genom både kontinuerlig skötsel och mer specifika underhålls- och förnyelseåtgärder.

En trädgård formas utifrån ett samband mellan alla inblandade. Den personliga touchen är det som skiljer en trädgård från andra mer anonyma gröna ytor. Ofta är det ett livsverk av en eller ett par personer. Tycke och smak förändras och trädgårdarna förändras över generationer. Andra växter kommer in, trädgårdens funktioner ändras och olika generationer sätter sina spår i trädgården. Trädgårdens unika kvalitet är de förändringar som skett över tid och som visar hur trender och ideal har ändrats genom historien. Alla dessa historiska överlappningar och förnyelser gör trädgården mer unik men samtidigt blir arbetet med att bevara den mer komplicerat (Sales, 1993, s.146-150).

Värde

En eller flera personer bestämmer att någonting har ett värde grundat på att man har kommit överens om på vilket sätt det har ett värde och hur högt eller lågt det värdet är. Detta är en relativ bedömning som påverkas av de normer som råder för tillfället och av vem som gör värderingen. Alla har vi olika bakgrunder och tankar om saker och ting. Vilken tid vi lever i spelar så klart stor roll liksom vem vi är som individer. Det är därför viktigt att dokumentera vem som gjort värderingen, när, varför och i vilket sammanhang. Något som även ska dokumenteras är vilka egenskaper som värderas. Så som vilka material, färger, former, storlek, funktion och samband mellan olika företeelser som det som värderas har (Lingdén, 2014).

Värde och egenskap är inte samma sak. Detta är viktigt att skilja på annars kan värden gå förlorade. Alla värden har egenskaper men det finns egenskaper som inte har något värde. Detta är till hjälp för att avgöra om man ska göra ett helt, ett delvis

eller inget ingrepp. RAÄ utgår från att värdet sätts av personer och inte utifrån att någonting kan ha ett inneboende värde (Lingdén, 2014)

Allting som har tillkommit under årens lopp och som har ett värde måste respekteras lika mycket. Om det tillförs något nytt material eller element för att det ursprungliga saknas måste det tydligt framgå vilket som är nytt och vilket som är ursprungligt. Det måste råda harmoni med allt det som det står i relation till. Både de estetiska och de historiska värdena som ger platsen dess unika karaktär ska bevaras som en helhet (Robertson, 2002) (ICOMOS, 1965).

I Sverige är det huvudsakligen den offentliga sektorn som bestämmer vad som anses bevarandevärt och hur det ska värderas. I detta ingår även privata aktörer som får finansiellt stöd från det offentliga för att utföra olika bevarandeåtgärder.

Någonting kan värderas olika beroende av vem som gör värderingen och vilken utbildning och bakgrund den personen har och vilken roll den spelar i situationen (Lingdén, 2014).

Det finns också flera olika värdebegrepp. Det kan t.ex. röra sig om upplevelse, arkitektur eller ekologi. Något som har ett stort upplevelsevärde har kanske inte lika stort ekologiskt värde eller tvärt om. I alla begrepp finns ekonomiska värden alltid med. Begreppet "kulturhistoriskt värde", som finns med i kulturmiljölagarna och i plan och bygglagen, avser vad det har för värde i avseendet att få och förmedla kunskap kring både materiella och immateriella företeelser. Detta kan röra sig om olika sammanhang och skeenden (Ibid.).

När en värdering görs ska faktorer som påverkat värderingen finnas med. Exempelvis lagar och regler, planer och direktiv, ekonomi, syfte, kunskap och kompetens. Man måste kunna förstå varför man beslutat att göra på ett visst sätt och vad det grundar sig på. Sedan måste man fråga sig om hur och i vilken grad den kulturhistoriska bakgrunden återspeglar innehållet och dess egenskaper. Slutligen är det dags att välja ut vilka delar som ska prioriteras. Man måste här se till vilka hot som finns mot ett bevarande och vilka möjligheter som finns för bevarande men även för utveckling. Vilka möjligheter det finns för kunskap och förståelse. Hur det ser ut i helhet, vad finns kvar och vad är förändrat. Frågan måste ställas vilken relevans det man ska bevara har och om det har särskild betydelse för sin tid och kontext (Ibid.).

Kulturarv skapas ofta som spegling av nuvarande politik och gällande normer. Det används som ett kollektivt minne skapad av politiska, sociala och ekonomiska angelägenheter. Kulturarvet handlar mer om den mening som är lagt i det och hur man presenterar det än om de konkreta materialen. Kulturarv har ofta ett ganska litet verkligt ekonomiskt värde. Värdet sitter istället i de värden som vi människor lägger i det. Hur vi värderar ett kulturarv beror på vem vi är och vad vi har för bakgrund. Vilken nationalitet vi har eller religion, etnicitet, socioekonomisk klass, förmögenhet, kön, personlig historia och om vi känner oss tillhörande eller utomstående. Kulturarvet får ett värde beroende av om det har någon mening. Vi väljer ut vad vi ska bevara utifrån vilken mening de har för oss. Kulturellt eller ekonomiskt. Vilken mening det har skiftar under olika tidsperioder och för olika kulturer. Synen på Kulturarv reflekterar den politik och det samhälle som råder vid tidpunkten och de behov som finns där och då. Värderingen av kulturarv förändras ständigt. När vi väljer ut vad vi ska bevara skapar vi historia (Graham & Howard, 2008, s. 1-14).

En trädgård som har en så lång historia som den på Torup innehåller så klart oändligt med historiska element och strukturer. Vissa historiska perioder är tydligare än andra. Idag ser vi till exempel nästan ingenting av de äldre delarna av trädgården som låg norr om landsvägen medan området kring slottet är en tydlig park. Genom historien har de olika ägarna även ägnat mer eller mindre tid åt att sköta om sin trädgård och mängden sparade historiska dokument från olika tider varierar. Bevarandeåtgärder kan göras av olika skäl så som för utbildning, forskning, presentation, nostalgi, ekonomisk vinning och det är viktigt att redovisa vilka val som gjorts och vad målet för bevarandet är (Mårdh, 2006, s. 9-12).

Vad bestämmer värdet av trädgården vid Torups slott? Ja, den frågan måste nog gå hand i hand med frågan om vem som bestämmer värdet eftersom vem vi är bestämmer värdet. När vi sätter ett värde på något gör vi det beroende på vem vi är, vilken bakgrund vi har och i vilken tid och vilket sammanhang vi lever i. Tidens politiska, sociala och ekonomiska tendenser speglas i hur vi värderar. I Sverige görs värderingen av trädgårdar som Torups av den offentliga sektorn. När det gäller Torups trädgård betyder det i närmsta ledet Fastighetsförvaltningen inom Malmö Stad, som i sin tur består av olika enskilda personer med olika referensramar. Fastighetsförvaltningen styrs av olika politiska beslut och styrs därför till viss grad av folket genom deras val av politiker. Fastighetsförvaltningen måste också rätta sig efter länsstyrelsens riktlinjer för området. Alla människor som kommer i kontakt med Torups trädgård värderar den på olika sätt. Besökare, trädgårdsarbetare, de som bor i närheten med flera. Det är därför viktigt att ta reda på hur de värderar trädgården och lägga till detta till den värdering som personer inom den offentliga sektorn gör. Myndigheternas, experternas och allmänhetens värderingar är alla en viktig faktor i bevarandearbetet. Genom att ta reda på hur alla dessa värderar Torup blir bevarandet av trädgården mer hållbart.

VARFÖR

Upplevelse

Trädgården som företeelse anses av många vara en konstform som berör alla våra sinnen. Detta för mina tankar till de doftande rosorna i den så kallade italienska trädgården i Torup, springvattnets porlande ute på den soldränkta öppna ängen på sydsidan av slotten, de välsmakande äpplena som barn från Malmös skolor tar hand om, skydd från regnet som man får under den mörka blodboken som det sägs att kronprinsessan Margareta ska ha planterat. Dessa sinnliga upplevelser skiftar med årstider, väder eller enbart under olika tider på dagen.

Trädgården har ibland en medveten symbolik. En vanligt förekommande sådan är paradiset. I många kulturer har trädgården kommit att symbolisera just paradiset och när vi vistas i en trädgård förknippar vi den ofta med något behagligt och vackert. I trädgårdar finner konstnärer världen över inspiration till bildkonsten. Vi ser trädgårdar som kulisser till scener på teatern eller som inspelningsplatser för filmer (Flinck, 2013, s. 14-17).

Ej heller att förglömma trädgården som en "Locus amoenus", vilket betyder den ljuva platsen. En trädgård får inte bara bli en tråkig plats med enbart ett pedagogiskt syfte att lära ut om gamla tider. Den måste även kittla våra sinnen så att vi, utan att reflektera över det, får en känsla av välbehag när vi vistas där. Trenderna inom trädgårdsdesign ändras hela tiden men den essentiella upplevelsen av doft, färg, värme och svalka är densamma nu som för tusen år sedan. Stundens njutning är viktig (Andersson, 1990, s. 8-9). Det är många som kommer till Torup varje år. Hundratusentals besökare kommer för att motionera i skogen, promenera i trädgården, fika under äppelträden och bara njuta.

Nyutslagen buskmagnolia, Magnolia sieboldii, att njuta av längs promenaden på Torup.

Vi behöver även se till det konstnärliga i en trädgård. Det som skapas av både den som designar trädgården och trädgårdsmästaren. Det finns en risk att det konstnärliga drunknar under vetenskap och teknik när man arbetar med bevarandet av en trädgård. Målet med bevarande borde idag vara dels att skapa tilldragande platser och dels att för kommande generationer bevara trädgården som konstnärlig och historisk källa. Trädgårdar har ett stort värde för rekreation och en fantastisk resurs för återhämtning och välbefinnande. En del av frågan om varför vi ska bevara Torups trädgård har med det sinnliga och konstnärliga att göra. Att vistas i en trädgård ger oss en känsla av välbehag och för tankarna till det som är angenämt, oavsett om det är paradisiskt eller jordiskt. Trädgårdar är också en källa till en mängd konstformer som kittlar våra sinnen. Det är även en källa för rekreation och återhämtning vilket många är i behov av idag. Därför är det inte bara viktigt att bevara Torups trädgård för njutningens skull utan även för människors goda hälsa.

Kunskap

Äldre trädgårdar kan ge kunskap om traditionellt och historiskt trädgårdsarbete och om odlingstraditioner som är och har varit kopplade till platsen. Vi kan få vetskap om vad man odlade och hur. Här finns också möjlighet att testa olika teorier i praktiska moment.

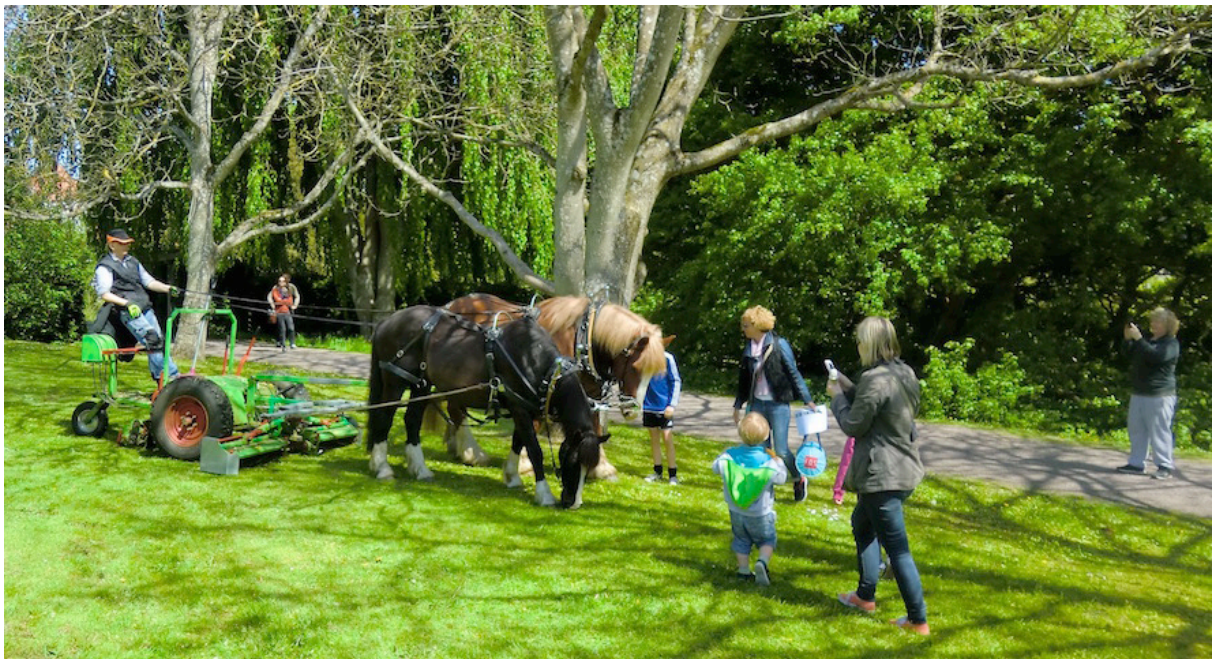
Det finns mycket information i muntliga källor, historiska dokument, i bilder, förteckningar och mycket mer. Den kunskapen måste förmedlas till allmänheten. Detta kan göras genom att man sätter upp skyltar, trycker broschyrer, erbjuder guidade turer och gör en hemsida där man kan hitta information (Flinck, 2013, s.191). Idag finns några skyltar uppsatta i Torups trädgård med korta texter och ett Expo, som är beläget i de gamla stallarna på norra sidan av landsvägen, där det ges information både om slottet och om skogen men i övrigt finns ganska lite information att hitta om trädgården.

Ett sätt att informera och undervisa allmänheten är att göra rekonstruktioner. På det sättet levandegör man de historiska miljöerna. Rekonstruktionen är även bra när man behöver testa olika tekniker och granska äldre kunskaper (Flinck, 2013, s. 23). Även Åsa Ahrland ser rekonstruktioner som ett bra sätt att i pedagogiskt syfte involvera besökarna. Att rekonstruera med hjälp vetenskapliga metoder, snarare än konstnärliga, har blivit allt populärare. För att kunna göra en rekonstruktion måste man titta på allt ifrån historiska och nutida dokument till typer av material och växter som finns eller har funnits på platsen. Information om hur det ser ut både ovan och under jord är viktigt att skaffa sig. Kraven på autenticitet har ökat på senare tid men frågan om varför en rekonstruktion görs och för vem måste också ställas. Ett nytt sätt att se på rekonstruktioner behövs (Ahrland, 2006, s. 19-26). Kanske går vi mot en human inriktning för bevarande där kunskapsutbyte och vår mänskliga upplevelse står i centrum.

Vid den berömda trädgården Het Loo i Holland har det utförts en rekonstruktion. Trädgården återskapades utifrån hur den såg ut under 1600-talet. Den engelska landskapsparken som var anlagd senare strök med under rekonstruktionen. Det blev protester och rekonstruktionen kostade mer än man hade räknat med. Men när det väl stod färdigt blev Het Loo ett museum för den holländska Oranje-släkten som hade stort pedagogiskt värde för allmänheten. Under arbetet fick man ovärderliga kunskaper och insikter i historiska metoder och tekniker. Detta kunde också

användas för utbildning och information för allmänheten. Kunskap både om trädgården (de Jong, 1996, s. 43).

På Torup har det inte gjorts några rekonstruktioner. Om man skulle vilja göra någon sådan ligger det närmast till hands att man återskapar en av köksträdgårdarna för att på så sätt visa mer av hur det dagliga livet på Torup såg ut och för att kunna prova olika historiska arbetsmetoder. Det hade även varit intressant ur ett pedagogiskt perspektiv. Det som visas upp kring Torup slott idag har tre huvudsakliga fokus vilka är naturen, statarna och adeln på slottet. Men Torup är så mycket mer. Trädgården och de som arbetade med den har betytt mycket för Torup. Här möttes det "fina" folket och de som arbetade, trädgårdsmästare och drängar. Alla andra arbetsområden, som var knutna till slottet så som jordbruk, hovslagare, skola, betjänter, skogsarbetare med flera, har tillsammans skapat slottsmiljön. Torup behöver visas upp på ett mer balanserat sätt än det polariserade sättet som det sker på idag. En början till detta skulle exempelvis kunna vara att rekonstruera en köksträdgård. Detta är ofta också av intresse för allmänheten och skapar en nyfikenhet som kan sprida sig till den övriga anläggningen.

Nyfikna besökare hälsar på hästarna som drar gräsklipparen. Samtidigt får de en inblick i hur trädgårdens gräsytor sköts.

Vi behöver varandras kunskaper för att kunna bevara historiska trädgårdar på bästa sätt. Kunskaper finns både bland experter, myndigheter och bland allmänheten men även historiker, landskapsarkitekter, tekniskt kunniga med flera behöver ta del av varandras kunskaper. Specialistkunskaperna är idag spridda på många håll. Dessutom behövs det en ökad förståelse kring vad restaurering egentligen är och varför vi bevarar trädgårdar. Det finns ett behov av ett forum där alla kan mötas och diskutera och där man kan byta erfarenheter och lära av varandra. Såväl yrkesfolk som akademiker och amatörer bör delta i forumet. (Andersson et. al., 1996, s 85-88).

En annan del i frågan om varför det är viktigt att bevara Torups trädgård är den om kunskapen. Historiska trädgårdar som denna kan ge oss kunskap om äldre tekniker och odlingssystem men även lära oss om dåtidens samhälleliga strömningar och hur man såg på tillvaron vid olika tider. Detta ger en ökad förståelse kring vår egen samtid för både forskare och allmänheten. Trädgården är inte bara en källa för kunskap och tvärvetenskapliga möten utan även en plats för möten mellan yrkesfolk, myndigheter, akademiker, amatörer med flera som vill dela kunskaper och erfarenheter. På Torup finns potential för sådana möten. Trädgården är stor och runt omkring finns ekonomibyggnader och slott som man kan använda till olika möten, festivaler, föreläsningar eller konferenser. Det är redan välkänt och ligger bra i en storstadsregion, mellan två flygplaster och i vacker natur och historisk godsmiljö. Här möts slätt och skog, stadsbor och folk från landsbygden. Här skulle även experter och allmänheten kunna mötas och kunskap spridas. Allt detta kan medverka till att människor känner sig delaktiga och känner gemenskap vilket ökar livskvaliteten bidrar till ett bättre samhällsklimat.

Förståelse

Trädgårdar är speglingar av historiens utveckling. Renässansens trädgårdsskapare hämtade inspiration av den antika konsten, filosofin och vetenskapen. I de italienska trädgårdarna kan man se en strävan efter balans mellan människa och natur. Inspirationen till detta fick man av de gamla grekerna som efterstävade detta, både på individnivå och som samhälle. Den ordning, det vill säga kosmos, som naturen hade. De stora, strikt formade barocka trädgårdarna i Frankrike som tycks vara oändliga ger uttryck för enväldshärskares makt och rikedom. Sedan kom upplysningen med den engelska landskapsstilen som bröt mot barocken och istället försökte efterlikna det pastorala landskapets mjuka linjer. Industrialismen möjliggjorde konstruktioner och anläggningsarbete som tidigare inte skådats. En motreaktion mot industrialismens masstillverkning var Arts and Craft rörelsen som värnade om hantverket och den naturliga floran.

I Torups trädgård finns det element från alla dessa tider, vilket kan bli en inkörsport till ytterligare förståelse kring de religiösa och politiska ideologier och vetenskapliga framsteg som har format vårt samhälle och gjort oss till de vi är. Det kan vara svårt för den moderna människan att sätta sig in i hur saker och ting upplevdes för flera hundra år sedan. Vi kan få en aning om hur det var men vi kommer aldrig att kunna uppleva det på samma sätt som de som levde då gjorde. Vi har helt enkelt inte samma referenser. Material som fanns då finns inte mer. Hantverk har dött ut och även om man kan lära sig av gamla dokument går kunskap som ärvts muntligt i många fall förlorad. Vi äter annorlunda idag, vi har andra dofter omkring oss och vi gör saker på annat sätt. Om en rekonstruktion har gjorts så att den är en exakt kopia av originalet är det inte alltid besökarna förstår den och då behövs ytterligare information för att de ska få en bättre bild av vad rekonstruktionen visar (Mårdh, 2006, s.9-12). Klaus Stritzke påpekar att om målsättningen är att upplysa allmänheten kan en mindre omstöpning och en större insats för spridande av information vara ett alternativ (Stritzke et.al., 1996, s. 88). Detta för oss alltså tillbaka till det att vi måste fråga oss vad vi vill med bevarandeåtgärderna. Jag upplever att förståelsen kring vad besökarna egentligen ser när man promenerar i Torups trädgård är relativt liten. Informationen på skyltarna om det historiska sammanhanget

är knapphändig och besöket i trädgården blir mer en vacker promenad än en möjlighet att samtidigt lära sig om samhällets historiska skiftningar.

I det stora är det viktigt att bevara Torups trädgård för att den är en spegling av historiens utveckling. Det behövs bättre information kring varför trädgården ser ut som den gör idag. Vilka förändringar som skett och varför. Då ökar förståelsen kring både dåtid och samtid. I den mindre skalan kan förståelse handla om att känna doften av en historisk ros eller att känna hur det känns att gräva med en järnförstärkt träspade. Detta är inte möjligt att inhämta enbart genom att läsa böcker eller titta på bilder. Information och närvaro är i båda fallen viktigt för att öka kunskapen och förståelsen och det kan trädgården vara en källa till.

Process

Arbetet med att sköta och bevara trädgården är en ypperlig chans att involvera besökarna och föra en dialog med dem. Under de senare åren har trädgårds- och odlingsintresset bara blivit allt större. Även frågor kring klimat och alternativa odlingsformer som stadsodling har vuxit. Det finns möjligheter att skapa samarbete mellan allmänhet, expertis och myndigheter. Till Torup som ligger en bit utanför Malmö kommer mängder av besökare från alla håll och det kan bli en spännande mötespunkt för utbytande av kunskaper och kultur. För att återknyta till rekonstruktioner som jag behandlat tidigare menar Mårdh att *"Rekonstruktioner bör ses som en process snarare än en färdig produkt. Det är under processen man har som störst möjlighet att lära sig, göra människor delaktiga och väcka uppmärksamhet."* (Mårdh, 2006, s.12). Goulty menar att bevarande av en trädgård aldrig kan göras med exakta vetenskapliga metoder då materialen i en trädgård är förgångliga och föränderliga. Därför är arbetet med bevarande en process som hela tiden måste revideras (Goulty, 1993).

Sedan 1975 har man i Tyskland arrangerat regionala, nationella och internationella konferenser om historiska trädgårdar för att sprida kunskapen kring dessa. Det har fungerat bäst när evenemangen inte har inträffat för ofta utan att man har kunnat upprätthålla en nyfikenhet. Då har man även kunnat ha fler specialister på plats. Problemet med dessa evenemang är att de inte har nått ut till allmänheten på ett tillfredställande sätt. Om trädgårdarna ska bevaras måste allmänheten vara med. Detta styrker Stritzke, Ahrlands och Mårdhs resonemang om att det är viktigt att allmänheten är med i processen så att de kan ta del av arbetet med kulturarvet.

Forskning och restaurering sker ibland på frivillig basis. Då finns det ofta inte någon stor budget och man tvingas vänta med bevarandearbetet tills pengar har samlats ihop för ändamålet. Dessa långsiktiga projekt går varsamt fram vilket är bra för anläggningarna. Varje åtgärd man gör utvärderas innan man går i kast med nästa. Frivillig forskning och arbete har dessutom gett trädgården ett gott rykte i vida kretsar. I media finns ett stort intresse för sådana engagemang vilket bidrar till att sprida kunskap (Frost, 1996, s. 71-73). Detta går hand i hand med tanken på att det hela tiden måste ske någon restaurering i någon del av trädgården. Ibland kan större restaureringar göras om ekonomin tillåter men arbetet med att restaurera får aldrig avstanna (Sales, 1993).

Erika Schmidt skriver om Klaus Stritzke, som menar att ett vårdprogram bör vara bindande även om oförutsägbara händelser inträffar och bedömningen av det

historiska innehållet ändrar förutsättningarna. Schmidts åsikt är att det måste finnas en öppen form för detta där vidare diskussioner underlättas och där ett program kan omprövas. Alltför fasta vårdprogram är problematiska då de inte är mottagliga för vidare diskussioner (Schmidt, 1996, s. 34-41). Det går inte att frysa processen vid ett visst ögonblick eftersom det är svårt att välja vilket ögonblick man ska lyfta fram. Blir det vid den tiden som det finns mest dokumentation av trädgården eller när den var som vackrast? Eftersom trädgården är i ständig förändring måste även arbetet med att bevara den vara det på alla plan. Bevarandet av en trädgård måste vara ett kontinuerligt arbete där samarbete mellan alla involverade främjas.

Som ett sista inlägg i varför trädgården ska bevaras sammanfattar jag det ovan skrivna med att trädgården och arbetet med bevarandet av denna är en ständigt pågående process där det hela tiden dyker upp nya kunskaper. En sådan process är det ett utmärkt sätt att involvera folk och väcka intresse kring arbetet. Torup har hundratusentals besökare årligen och om man kan få med sig en del av dessa i det ständigt föränderliga arbetet är man på god väg till ett hållbart bevarande. Genom samarbete med allmänhet, expertis och myndigheter kan nya kunskaper uppdagas och förmedlas. Den process som arbetet är, är också en bra grund för ett demokratiskt arbetssätt som hela tiden granskas och utvecklas. På det viset kan även allmänhetens kunskaper, tankar och värderingar få en plats i bevarandearbetet.

HUR

Trädgårdar innehåller mycket. Designerns konstnärliga skapande, kunnande hos hantverkare och trädgårdsmästare, ägarens sociala och kulturella status, ekologiska aspekter och mycket mer. Det måste finnas ett tydligt mål med bevarandeåtgärderna om de ska bli lyckade. Eftersom de huvudsakliga byggstenarna i en trädgård är levande material som förändras ständigt måste arbetet med bevarandet självklart också göra det. Detta kräver många timmars praktiskt arbete vilket kan vara problematiskt idag då vi inte har lika god tillgång på billig arbetskraft och samma ekonomiska resurser som under äldre tider (Goulty, 1993, s. 97).

Torup hade förr i tiden många anställda så som var brukligt på de stora godsena i Danmark och Sverige. Lyckligtvis, får man nog säga, har inte godsägarna samma överlägsna ekonomiska ställning som förr och arbetarna idag har bättre löner och arbetsvillkor, men det innebär också att Torups trädgård, liksom många andra slottsträdgårdar, har fått förenklas och inte kan skötas lika intensivt idag som förr.

Nära slottet anlade Henriette Coyet en blomstercirkel.

En hel del av gamla tiders blomsterprakt i trädgården har vi idag inte möjlighet att upprätthålla och senare har förenklingar gjorts. Exempelvis har den dubbla blomstercirkeln idag blivit till en enkel.

Det är som sagt det levande materialet som är det huvudsakliga designelementet i en trädgård. Dess form, storlek, färg och så vidare. De fasta och byggda elementen utgör endast en liten del. Essensen av trädgårdar är beundran av naturen genom växterna. Influenserna för trädgårdsdesign vandrar, liksom inom konsten, över gränser och är sällan bundet till ett visst land. Det är alltså sällan som en design är endemisk för ett visst land. Det behövs idag ett internationellt samarbete för att kunna ta sig an hur bevarandet ska hanteras. Oavsett om det gäller trädgårdar i tropiska klimat eller här uppe i norra delen av Europa är arbetet med bevarandeprocessen universellt. Principerna är de samma över hela världen. För att kunna samarbeta måste vi ha en gemensam vokabulär så att vi förstår varandra (Goulty, 1993).

Undersöka, dokumentera och planera

För att kunna informera allmänheten om kulturarvet i trädgårdarna måste vi ha god kännedom om det. Därför är det så oerhört viktigt att inventera och undersöka. Det ska göras så fort som möjligt eftersom det kan bli en övermäktig uppgift om man väntar för länge. Innan arbetet påbörjas ska platsens historia undersökas och när arbetet är genomfört ska det utvärderas och dokumenteras. Hela restaureringen måste bygga på den historiska dokumentationen och om osäkerhet råder ska arbetet genast avbrytas (Robertson, 2002, s.28) (ICOMOS, 1965).

Arkeologi är en viktig del av undersökningen. När växter har blivit sjuka eller dött måste valet av växter för nyplanteringar göras utifrån trädgårdens historiska dokumentation och odlingstradition. Vid restaurationer måste arbetet gå vetenskapligt tillväga från första utgrävningen till den slutgiltiga dokumentationen (ICOMOS, 1982). Att ICOMOS nämner arkeologiska undersökningar i Florensdokumentet har gjort att det har blivit ett uppsving i användandet av arkeologiska metoder (Lundquist, 1996, s. 75). Växtmaterialet har en alldeles speciell ställning i trädgården och definieras just av det levande materialet. Historiskt, menar Lundquist att det har varit fokus på arkitektur och konst i trädgårdshistorien ända fram till nu. "Nu", vilket var 1994 när han skrev detta, hade det kommit fler

arkeologiska metoder som var användbara i bevarandearbetet. Arkeologin är viktig för att hitta trädgårdshistoriskt källmaterial för växtmaterialet. Man arbetar med olika metoder för att finna information. Exempelvis dessa (Lundquist, 1996, s. 75-78):

- Sökningar och jämförelser av växtmaterial i historiska dokument
- Arkeologiska källor som pollenanalys, makrofossilstudier och utgrävningar
- Biologiska metoder som undersökningar av levande material, kemotaxonomi, DNA fingerprinting, studier av isoenzymer m.m.

När det gäller landskapsarkeologi är vi bara i startgroparna och här finns mycket att hämta (Sales, 1993). Även för autenticiteten har valet av växter, liksom trädgårdens arkitektoniska former och skala betydelse (ICOMOS, 1982). Nya växter och nya sorter som tagits fram genom förädling har inte samma uttryck som de gamla hade. Andra växter fanns överhuvudtaget inte i vår del av världen förr utan har importerats på senare tid.

Processen med bevarande bör vara transparent för att dels samtida som efterlevande ska förstå målen för och bakgrunden till bevarandeåtgärden och i vilken samhällssituation det gjordes. *"Även om man har kunskapen och erfarenheten att ta beslut om vad som ska göras måste man därför beskriva bakgrunden och skälen till värderingen så att andra kan förstå."* (Lingdén, 2014, s. 17)

Det är också en demokratisk fråga. Ju fler som kan sätta sig in i arbetet med kulturarvet desto fler kan bidra med sin åsikt.

Man bör utgå från att alla trädgårdar är värdefulla tills det att man har undersökt dem. För att veta vilka värden en trädgård har måste man undersöka den (Flinck, 2012). Riktlinjer för bevarande måste grunda sig i noga studier av platsen. Både den ursprungliga tanken med trädgården och alla förändringar som skett sedan den skapades är lika viktiga. För att få en bra bild av trädgården måste både historiska och nutida dokument studeras. Fältstudier måste göras för att få reda på hur det ser ut i verkligheten just nu. När man tittar på dokument kan man nämligen finna att det finns ritningar som inte blev förverkligade. Förlitar man sig då enbart på dokumenten får man en felaktig bild av platsen. När man gör undersökningar och fältstudier är det bra att beskriva trädgården och landskapet. Både dess materiella och immateriella innehåll. Man måste beskriva vilka strukturer och beståndsdelar som återspeglar olika skeenden, perspektiv och händelser (Lingdén, 2014).

Bevarande av en historisk trädgård kräver tydliga riktlinjer, en tydlig plan, för hur bevarandet ska förverkligas. Denna ska utgå från trädgårdens historia, skapare, relation med omgivningarna, lokala och unika kvaliteter. Man måste skapa riktlinjer för bevarandet enbart utifrån trädgården i sig och inte utifrån hur man kan använda den. Man ska visserligen inte bortse från ekonomin men trädgårdens bevarande går först. Plan och riktlinjer måste vara flexibla. Bevarandet är en kompromiss mellan det historiska idealet och nutida behov för besökare. Även ekonomiskt måste man kompromissa. En trädgård är en process, inte ett statiskt objekt. Den förändras hela tiden. Det kräver att man hela tiden försöker se vilka konsekvenser förändringar för med sig i framtiden (Sales, 1993).

Gestaltande bevarandeåtgärder

Gestaltande bevarandeåtgärder kan beskrivas i fyra delar.

Restaurering

Restaurering av en trädgård kan göras genom att man återtar skötsel och underhåll samt att man åter bygger upp trädgårdselement utan att tillföra nya material (Walker, Marquis-Kyle, 2004). Detta kan göras när alla material finns kvar i trädgården men är övervuxna, förvuxna, täckta med jord eller förna eller på annat sätt har tappat sitt forna uttryck. Det kan exempelvis innefatta beskärning, ogräsrensning och gallring av växter som har försummats och förfallit. En övervuxen gång kan plockas fram genom att man rensar bort jord och växter som genom åren täckt den (Flinck, 2013, s. 22). Att restaurera betyder alltså att man lyfter fram element i trädgården som tidigare har varit dolda, borttagna eller nöts bort. Det är ett medvetet arbete för att ta fram delar av en trädgård som har något värde för kulturarvet. En restaurering av någon del kan även påverka de kringliggande elementen positivt. Genom att rensa, beskära vegetation eller restaurera gångar, trappor eller andra fasta element kan man exempelvis ge växer som levt i en undanträngd tillvaro med för lite tillgång till sol och plats en ny chans. Detta är långsiktigt både fysiskt arbetsbesparande och ekonomiskt hållbart. För att det inte ska bli för stor kontrast mellan nya element som införs i trädgården och det gamla kan man med fördel restaurera de delarna som ligger i anslutning till, eller som fungerar som en introduktion till det nya, så att övergången från nytt till gammalt blir mindre iögonfallande och för att den nya delen ska fungera som tänkt (English heritage, 2008, s. 58).

När man restaurerar bör man titta på hur platsen såg ut innan anläggningen en gång i tiden började byggas. Vilka förutsättningar som då fanns på platsen. Här kan man hitta platsens själ som efter år av försummelse eller okända förändringar kan ha hamnat i skymundan. Versailles anlades exempelvis på sumpmark. Våtan på platsen gav därmed förutsättningar för de enorma vattenspeglar som pryder anläggningen och som har bidragit till platsens själ (Andersson, 1990, s. 10). När Torup, den röda tegelborgen, började byggas på 1500-talet valde man också att bygga på sumpmark i en sänka i skogen. Här kunde man lätt dämna upp en sjö kring borgen som försvar i de oroliga tider som rådde. Om man redan i den ursprungliga anläggningen inte har respekterat platsens själ och förutsättningar är det onödigt att ödsla tid med renoveringar och rekonstruktioner. Trädgårdskonsten är inte ofelbar. Det finns misstag (Andersson, 1990, s. 10).

Renovering

Innan man påbörjar en renovering ska anläggningens nuvarande tillstånd och dess historia dokumenteras väl (enligt Florensdeklarationen 1982, och Venedigdokumentet 1965). Även saker som tillkommit under åren lopp ska visas hänsyn. Sven-Ingvar Andersson ställer sig kritisk till detta i vissa fall. När man renoverar ställs man inför val mellan möjligheter och avvägningar. Hur avväger man det ursprungliga mot de förändringar som skett genom åren? De finansiella medlen som avsätts till renoveringen kan dessutom vara begränsade och då måste man prioritera. Att renovera är ett konstnärligt arbete där man måste lyssna till platsens själ (Andersson, 1990, s. 7).

En rosenrädgård omgärdad av en buxbomshäck som kallas "den italienska trädgården" renoverades 1997. Trappstegen som leder upp mellan rosenplaneringarna hade förfallit och stenarna sattes åter på plats. Samtidigt planeterade man ett antal nya rosor av gammal sort. Man valde doftande rosor för att förstärka upplevelsen.

Rekonstruktion

Att rekonstruera betyder alltså också att återuppbygga. En rekonstruktion av en trädgård är att återskapa den, trots att den inte finns mer eller har ändrat utseende kraftigt (Nyström Kronberg, 1996, s. 20). Rekonstruktioner ligger på samma plats som den ursprungliga trädgården en gång låg och återställs till samma utseende som den hade vid en viss tid. Vid en rekonstruktion används historisk dokumentation för att ta reda på hur trädgården har sett ut (Flinck, 2013, s. 23).

Den som gör rekonstruktionen behöver ha så mycket kännedom om platsen som möjligt. Man behöver ha tillgång till alla ritningar som går att få tag på, ha vetskap om vilka de ursprungliga materialen var, använda samma hantverks- och anläggningstekniker under rekonstruktionen och anläggningen ska, när den står klar, ha samma funktion som den hade vid den tid som man valt att ha som utgångspunkt för rekonstruktionen. Det ska dessutom inte ha tillkommit något nytt i anläggningen under åren som gått. Andersson menar att rekonstruktioner bör göras av konsthistoriker och att landskapsarkitekter ska vara med som tekniker. Dessa två yrkesgrupper bör ta litteraturen till sin hjälp. Målet med rekonstruktionen är att det ska bli historiskt korrekt. Den estetiska upplevelsen kommer inte i första hand (Andersson, 1990, s. 5). Ett problem med rekonstruktioner är att man aldrig kan vara säker på att den historiska dokumentationen är korrekt. Det som visas i en plan blev kanske aldrig utfört, en beskrivning kan vara överdriven och så vidare.

Fri förnyelse

Om det inte finns något kvar av det gamla i en trädgård kan man arbeta med fri förnyelse. Olika delar av en trädgård kan ha tillkommit under olika tider. De bildar ett kollage som ömsom ligger sida vid sida och ömsom överlappar varandra. Här kommer trädgårdskonsten ofta inte till sin rätt. Som exempel på en plats där den kommer till sin rätt nämner Sven-Ingvar Andersson C. Th. Sørensens parterre utanför kyrkan i Kalundborg, Danmark. Parker är idag ofta inte lika praktfulla som de en gång varit. Det kan ha förlorat sin rikedom i arter, arkitektoniska drag, förenklats eller blivit slitna med åren. Istället för att lappa och laga kan man ge parken en ny dräkt som framhäver dess själ och prakt. Denna nya dräkt ska vara gjord efter dagens behov av lägre skötselintensitet och lägre budgetar (Andersson, 1990, s. 7-8). Men fri förnyelse kan även ses som ett sätt att modernisera trädgårdens gestaltning utifrån att arkitekten på ett subjektivt sätt tolkar trädgården. Det är då inte autenticiteten som har företräde utan besökarens upplevelse när han eller hon vistas på platsen. Platsens atmosfär är det centrala målet (Flinck, 2013, s. 23).

Pastisch

Detta är en tidstypisk efterbildning som görs av pedagogiska skäl eller för att testa olika teorier (liksom rekonstruktioner). Man skapar en ny trädgård, eller del av trädgård, genom att utgå från historisk dokumentation från flera andra trädgårdar som var samtida (Flinck, 2013, s. 23). En pastisch skiljer sig från en rekonstruktion även i det att den inte behöver ligga på samma plats som dokumentationen som man utgått ifrån visar på.

På Torup anlades på 90-talet en humleodling på en slänt intill slottet.

Humleodlingen var en del av Sven-Ingvar Anderssons förslag till förnyelse av parken. Här på slänten har aldrig tidigare funnits en humleodling men för att skapa någonting som kunde representera ett viktigt element som funnits i slottets historiska trädgårdar under flera århundraden planterade man humle på en bit gräsmatta längs promenadslingan som leder genom trädgården runt slottet.

Underhåll och skötsel

En viktig del i arbetet med att bevara en trädgård är att se till att den underhålls och sköts kontinuerligt. Med underhåll menar jag de åtgärder som sker mer sällan eller vid behov så som beskärning av träd, klippning av häckar, lagning av gångar. Med skötsel menar jag de mer frekventa åtgärderna så som gräsklippning, räfsning av löv, ogräsrensning och så vidare. Utan detta arbete förfaller trädgården. Kostnaderna för att återställa den blir då ofta stora. Skötseln ska följa de riktlinjer som man har satt upp för bevarandet och ska vara inriktat på att bevara trädgårdens essentiella kvaliteter (Sales, 1993)

Torups trädgård har en trädgårdsmästare anställd på heltid och hon har några få medarbetare vars antal varierar beroende på säsong. Trädgårdsmästaren och hennes medarbetare har en relation till trädgården och denna präglas av både dem och andra som har planerat, vårdat och levt med trädgården. På det sättet är trädgården en produkt av ett socialt samarbete. Idag finns det ingen skötselplan framtagen för trädgården förutom den förnyelseplan som Sven-Ingvar Andersson gjorde på 90-talet.

Exemplet Grönsöö

Grönsöö slott ligger vid Mälaren i Enköpings kommun i Uppland och ses som en föregångare kring hur man kan arbeta med bevarandefrågor. Familjen Ehrenheim och Grönsöö kulturhistoriska stiftelse äger gemensamt Grönsöö Säteri AB. På detta sätt kan familjens privata pengar helt separeras från de ekonomiska medel som staten bidrar med för kulturmiljövård och främjande av forskning. För att det skulle vara möjligt att bilda stiftelsen var familjen tvungna att lämna över stora delar av vad de ägde till denna. Detta gjorde de emellertid frivilligt eftersom det även var i deras intresse att inte Grönsöö skulle splittras eller förfalla i framtiden. Stiftelsen och familjen, som fortfarande bor på Grönsöö, samarbetar i bevarandearbetet (Tandre, 2008, s. 19-20).

På 1990-talet startades ett samarbete med Sveriges lantbruksuniversitet vilket utmynnade i "Grönsööprojektet". Målet med projektet var att trädgården och dess långa historia skulle uppmärksammas och att kunskap skulle bli tillgänglig. *"Projektet syftar till att inleda en process för kunskapsuppbyggnad och metodutveckling kring vård och bevarande av historiska parker i Sverige."* (Norrman, Lagerström, 2008, förord). Det fanns även ett pedagogiskt syfte med projektet. Det kommer många besökare till Grönsöö och man ansåg det vara viktigt att tydliggöra historien och att trädgården skulle bli ett "trädgårdshistoriskt lexikon" (Norrman, Lagerström, 2008, s. 82).

Anna Tandre, som var delaktig i Grönsööprojektet som doktorand, upptäckte i sitt arbete med trädgården att det inte enbart är odlingen, det visuella och det arkitektoniska som gör platsen till vad den är idag. Trädgården består även av alla aktiviteter som har ägt rum här genom åren och allt liv. Djur, blommor, gödsel, staket, människor med mera. Olika små och stora sociala evenemang har gått av stapeln här. Men även enskilda personers privata tankar genom årens lopp hör trädgården till.

Idag kommer inkomsterna på Grönsöö inte bara från odling och hyror utan också från en allt växande turism. Tandre efterfrågar en bättre förmedling av allt det som trädgården är, både i nuläget och hur det var förr, till alla dess besökare. Trädgården är med alla dess historiska lager och överlappningar en bra pedagogisk utgångspunkt för att lära sig mer om vår gemensamma historia. Det finns en hel del dokumentation gjord om Grönsöö och det är tack vare det som platsen har fått en hög status som kulturhistorisk intressant miljö. Förvaltningen arbetar vidare i den andan och som Tandre själv skriver har Grönsöö en *"förvaltning som bygger kunskap och bygger på kunskap."* (Tandre, 2008). Grönsöö är en förebild för andra liknade anläggningar i hur man ska gå till väga för att bevara dem (Norrman, Lagerström, 2007).

National Trust

The National Trust är en icke-statlig välgörenhetsorganisation som verkar i England, Wales och Nordirland för bevarandet av vackra naturmiljöer och historiskt intressanta platser och byggnader. De har hand om ett flertal historiska trädgårdar. Organisationen har ca 10 000 utbildade anställda, ca 61 000 volontärer och ca 4 miljoner medlemmar (National Trust, 2015).

Arbetet inom National Trust grundar sig på sex bevarandeprinciper. Dessa är (National Trust, Conservation principles):

- *Significance* – att besluten tas på en grund av förståelse hur platsens själ” och hur den värderas.
- *Integration* – att ha ett integrerat och holistiskt synsätt där alla intressen som är relaterade till platsen tas till vara.
- *Change* – att se till möjligheter och faror med förändring och anpassa arbetet därefter.
- *Access and engagement* – att främja engagemang och tillgänglighet. Genom detta ökar förståelsen och glädjen och fler deltar i arbete vilket leder till ett ökat stöd från allmänheten.
- *Skills and partnership* – att förbättra arbetet med bevarande genom att utbyta erfarenheter med andra och på så sätt utveckla färdigheter.
- *Accountability* – att med transparens redovisa och dokumentera beslut som tas dela kunskapen.

Här ser man att National Trust har stort fokus på att engagera och involvera folk för att sprida och bygga upp kunskap och färdigheter kring exempelvis historiska trädgårdar. Detta görs på olika sätt. En stor del sker genom volontärarbetet som anställda på National Trust leder. Olika grupper av volontärer engagerar sig inom olika områden. Det kan till exempel handla om praktiskt trädgårdsarbete men det finns även många andra saker man kan delta i. Aktiviteter som leds av både anställda och volontärer. Man kan gå kurser eller få en lärlingsplats, göra praktik, åka iväg på semestern och arbeta, lyssna på föredrag eller gå på seminarier och guidade turer. Man kan även delta i workshops och tävlingar. Andra sätt att engagera folk är caféverksamhet och försäljning av biljetter. Belöningar och priser delas ut till olika personer för olika goda insatser. Om man inte vill delta fysiskt kan man gå med i olika sociala nätverk kopplade till arbetet. Sist men inte minst kan man känna sig delaktig genom att enbart delta passivt. Detta utförs genom att man kan donera pengar till olika projekt eller bli medlem och betala in sin medlemsavgift. De stora inkomsterna för National Trust kommer från medlemsavgifter, donationer och inträdesavgifter men ryggraden i National Trust är deras många volontärer (National Trust, 2015).

Att öppna upp och låta folk besöka kulturhistoriska platsen gratis under några dagar om året är ett sätt att uppmuntra olika människor att mötas och dela med sig av kunskaper och erfarenheter kring kulturarv. Detta gör man under Heritage Open Days, som är en festival där National Trust har deltagit i flera år. En intressant iakttagelse är att av de ca 3 miljoner besökare som eventet hade, under de fyra dagarna det varade 2014, var nästan hälften förstagångsbesökare (National Trust, 2015).

Några av strategierna som National Trust har inför framtiden är att lyfta fram vikten av att undersöka platsen och visa upp det kulturarv den bär med sig genom event eller utställningar. Nya sätt för besökare att uppleva platsen eftersträvas. Den som kommer till en plats ska bli berörd, inspirerad och samtidigt få kunskaper. Kvaliteten på hur en plats presenteras måste vara hög så att besökaren ska kunna förstå den. För att kunna presentera platsen väl är det viktigt att kunna tolka platsen på bästa

sätt utifrån alla aspekter. National Trust vill också lyfta fram det lokala kulturarvet och försöka hitta nya sätt att sköta lokala gröna ytor på (National Trust, 2015).

Hur ska man då gå till väga för att bevara Torups trädgård? För det första och kanske det viktigaste är att man har tänkt igenom vilket mål man har med bevarandet av Torups trädgård och vilka riktlinjer man ska arbeta utifrån. Riktlinjerna bör vara flexibla och ständigt uppdateras. Det är viktigt att arbeta med föränderligheten. Vilka konsekvenser som följer med olika åtgärder och vilka möjligheter och faror som kan dyka upp i framtiden måste hela tiden omvärderas. Arbetet med bevarandet får aldrig stagnera.

Innan man bestämmer vilka åtgärder som ska göras och det praktiska arbetet drar igång ska trädgården undersökas grundligt. Både under och ovan jord. Utan att ha gjort detta är det omöjligt att avgöra vilka åtgärder man måste vidta. Trädgården bör också inventeras i dess befintliga skick och både historiska och samtida dokument undersökas och analyseras. Ju mer information man hittar om trädgården desto bättre. Oavsett om den är skriftlig, muntlig, tagen av foto och planer eller från andra källor. Om informationen är otillräcklig kan man inte börja med en bevarandeåtgärd. Under hela processen med bevarande är det viktigt att arbetet är transparent och att allt dokumenteras. Transparensen är i grunden en demokratisk fråga då medborgarna ska kunna få insyn i arbetsprocessen och själva bilda sig en uppfattning. Då är det även viktigt att beskriva arbetet så att andra kan förstå hur det går till och varför. Bakgrunden och skälen till bevarandeåtgärderna, vem som varit inblandad, vilken tid de gjordes och uppföljningar som beskriver hur det blev. Arbetet måste pågå på en tvärvetenskaplig nivå och i samarbete med myndigheter, den akademiska världen, allmänheten med flera. Samarbetet bör också sträcka sig ut över Sveriges gränser. Ett kontinuerligt kunskapsutbyte ger bevarandearbetet en bättre kvalitet.

För att arbete ska bli hållbart är det av stor vikt att främja allmänhetens både aktiva och passiva deltagande och skapa en öppen atmosfär som inviterar till kunskapsutbyte och utbyte av tankar och idéer. Jag har försökt att utkristallisera de viktigaste sakerna och kom då fram till att man kan sammanfatta de i fem punkter:

- Sätt upp klara mål och riktlinjer för det föränderliga arbetet med trädgården.
- Undersök och dokumentera trädgården grundligt innan, under och efter en insats utförts.
- Hela arbetsprocessen måste vara transparent.
- Engagera och involvera allmänheten.
- Arbeta tvärvetenskapligt och över gränserna.

FÖR VEM

Europeiska landskapskonventionen (ELC)

Den nyaste i raden av konventioner och lagar kring hur vi ska förvalta landskap. Detta är en europeisk konvention som är en överenskommelse mellan europeiska länder om hur vi ska skydda, förvalta och planera landskap. Fokus ligger på att värdera landskapet utifrån hur vi människor uppfattar det och att vi ska kunna njuta av ett landskap av hög kvalitet som var och en aktivt kan vara med och utveckla. Ordet landskap definieras som *"ett område sådant som det uppfattas av människor och vars karaktär är resultatet av påverkan av och samspel mellan naturliga och/eller mänskliga faktorer"* (Europarådet, 2000). Konventionen eftersträvar ett harmoniskt förhållande mellan sociala behov, ekonomi och miljö. Landskapet är en grund för människors identitet genom att det uttrycker mångfalden i kultur- och naturarven. Hänsyn ska också tas till hur befolkningen uppfattar och värderar landskapet och för att alla ska ha möjlighet att känna delaktighet bör metoder för detta införas. Medvetenheten om landskapets värde behöver öka för alla inblandade parter, oberoende av vilken roll de har, kring de förändringar som sker i landskapet. Förändringar kan påskyndas av jordbruk, turism, friluftsliv, sportaktiviteter och stadsplanering. ELC tar även upp vikten av att öka kunskapen genom att kartlägga landskapet och att analysera dess *"särdrag och de krafter och påtryckningar som omvandlar dem"*. (Ibid.) Eftersom förändringar sker hela tiden och måste de noteras så att hänsyn kan tas till dem när man planerar (Europarådet, 2000).

Europeiska landskapskonventionen påpekar flertalet gånger att landskapet ska ses som en helhet, där inget landskap är mer betydelsefullt än något annat, och att alla människor ser på det utifrån sitt eget perspektiv och värderar utifrån sig själva och sina egna kunskaper. Alla är en del i landskapet och allas historia rymmer i det. Men fortfarande lyfter man fram vissa landskap framför andra och turistnäringen väljer ofta ut "vackra" och "pittoreska" landskap vilket kan leda till ett utestängande av mindre "attraktiva" miljöer och historier. Landskap är identitetsskapande och därför är det viktigt att man noga har tänkt över vilka val man gör i arbetet med bevarande, varför och för vem. Alla miljöer som har ett samband med människor är landskap, både så kallat oattraktiva och attraktiva. Istället för att välja vilka landskap som ska lyftas fram framför något annat ska fokus läggas på förändringarna som skett och sker hela tiden (Amréus, 2012, s. 46-48).

Farokonventionen - Europarådets ramkonvention om kulturarvets värde för samhället (Faro)

Sverige har ännu inte anslutit sig till Farokonventionen men det arbetas just nu på att ta fram hur en sådan anslutning skulle kunna gå till. Konventionen lyfter fram kulturarvsfrågorna ur ett socialt- och ekonomiskt hållbarhetsperspektiv med fokus på demokrati. Texten i Faro kan delas in i tre huvudteman vilka inbegriper:

- Att arbeta med kulturell mångfald för bättre gemenskap i samhället
- Att öka livs- och levnadskvaliteten
- Att utveckla det deltagandet på ett demokratiskt sätt.

Faro eftersträvar ett ökat medborgardeltagande i kulturarvsfrågor. Det är inte enbart politiker och experter som ska värdera kulturarvet utan alla människor i samhället

har rätt att utifrån sin egen individuella infallsvinkel tolka kulturarv, oavsett vem man är och var man kommer ifrån. Det handlar i grund och botten om mänskliga rättigheter och demokrati. Frågan om hur vi ska bevara är inte längre den huvudsakliga. Istället lyfts andra frågor fram som vad man bevarar, varför och för vem. Kulturarvet ses som en resurs för samhällets och individernas bästa. Det kan även verka för att ena människor och öka kunskapen och förståelsen vilket i sin tur är konfliktförebyggande och i ett större perspektiv främjar freden. Kulturarv måste omdefinieras kontinuerligt då det är en dynamisk företeelse som värderas av oss människor som lever här och nu och därför speglar det samtida samhället. Då behövs också kunskap, bättre information och ett ökat samarbete mellan de som arbetar med kulturarvet på olika sätt och allmänheten (Mellander Backman, 2014) (Europarådet, 2005).

Region Skåne

En av de stora utmaningarna inom kulturarvsfrågorna är den om integration anser Region Skåne i sin regionala kulturplan för 2013-2015 (Petersson 2012, s. 13). Att känna sig delaktig ger en större glädje och livskvalitet. Men för att känna sig delaktig behöver man kunskap om det samhälle man lever i och det kan kulturarv bidra med. Det hjälper till att skapa ett samband mellan dåtid och nutid vilket ger en ökad förståelse för sin samtid. Detta stärker individens identitet och förmåga att tänka självständigt och kritiskt. Att kunna var med och påverka bidrar till bättre hälsa och minskar känslan av utanförskap. Vidare eftersträvar man ett bättre samarbete mellan kommuner, allmänhet och den akademiska sektorn. Man vill följa Europeiska landskapskonventionens riktlinjer och implementera den i planeringen (Petersson, 2012, s. 13).

Läser man i Handlingsplanen för kulturarvsområdet 2013 – 2015 (Kulturnämnden, 2013) står det att de huvudsakliga områdena är *"barn och unga, samverkan, tillgänglighet och kulturturism."* (Kulturnämnden, 2013. s.1). Barn och ungas förståelse för samhället och dess historia måste öka. De ska ha möjlighet att inte bara ta del av kunskaper men även förmedla sina egna. Därför måste det finnas en dialog mellan de som arbetar med kulturarv och barnen. Samverkan mellan myndigheter, allmänhet och akademiker tas åter igen upp liksom i kulturplanen och kring tillgänglighet förespråkas en öppenhet och dialog med brukarna. I handlingsplanen står det dessutom att *"alla ska kunna komma i nära kontakt med kulturarvet för att öka sin kunskap, insikt och självkännedom samt få inspiration, lust och engagemang."* (Kulturnämnden, 2013. s.2). Den sista punkten är kulturturism. Här nämner man att man vill att alla ska känna sig delaktiga och kunna lära sig något och att kulturarv *"speglar mångfalden i samhället."* (Kulturnämnden, 2013, s. 3). I denna handlingsplan nämns ingenting om integration vilket jag tycker är underligt eftersom den omskrevs som en av de främsta utmaningarna inom kulturarvsfrågorna i kulturplanen.

Malmö Stad

Torup finns inte med i Malmö Stads nya översiktsplan eftersom det ligger utanför Malmö stad. När man läser i den nya översiktsplanen förstår man att det sammanhållande uttrycket är "*social, ekologisk och ekonomisk hållbarhet*." (Malmö Stad, ÖP, online).

Det står ingenting specifikt om bevarandet av historiska parker så som Torups men man kan läsa att parker och museer har en viktig funktion i skapandet av Malmö som en "*kulturell och demokratisk mötesplats*." (Malmö Stad, ÖP, online). Malmö stad vill främja möten och medborgardeltagighet. Detta ökar befolkningens känsla av tillhörighet och med det kommer också en ökad ansvarskänsla för sin närmiljö. Det lokala engagemanget växer och på så sätt känner individen att han eller hon är en del i ett sammanhang vilket är hälsosamt i alla aspekter (Malmö Stad, ÖP, online).

Att skapa möjligheter att delta i planeringsprocesser, och då även i tidiga stadier, är något kommunen vill bli bättre på. Samverkan mellan medborgare, myndigheter och näringsliv i planeringsprocessen lyfts fram liksom vikten av att ha ett pluralistiskt synsätt. Alla ska kunna vara med i processen, oavsett vem man är, och parkerna/platserna ska kunna användas på ett multifunktionellt sätt. I översiktsplanen står det en hel del om ökat medborgardeltagande i planeringsprocessen men mindre om hur aktivt deltagande kan genomföras praktiskt. Vidare beskrivs en önskan om att invanda arbetssätt ifrågasätts och prövas på nytt. En ökad dialog med medborgarna kan ge upphov till nya kreativa sätt att ta sig an saker. För att det ska ske måste människor mötas (Malmö Stad, ÖP, online).

Torups kan bli en sådan mötesplats. Hit kommer tusentals besökare årligen och det är en plats som är nära knutet till Malmö Stad men det är också en plats utan stark koppling till en viss stadsdel. Det är redan en visuellt attraktiv plats men kan även bli attraktiv som kulturell och demokratisk mötesplats. Här finns möjligheter till en gränsöverskridande arena för möten, kultur och deltagande.

SLUTSATSER

Avslutande reflektioner

I min uppsats har jag undersökt hur man ser på frågorna kring bevarande av en historisk trädgård och hur man skulle kunna applicera det på Torups trädgård. Ämnet är stort men jag tror mig ha hittat vissa teman som är återkommande i många av texterna och som jag tolkar som viktiga att tänka på i arbetet med att bevara Torups trädgård.

För litteraturstudien fanns det en hel del material att tillgå och jag kunde ha läst mycket mer om det hade funnits mer tid till det. Nackdelen med litteraturen som jag hade att tillgå var att det var enbart författare från västvärlden och därmed finns risken att deras teorier enbart utgår från den västerländska traditionen men å andra sidan bygger ofta dessa författare sina argument på internationella konventioner och fördrag. Det finns en strävan mot ett bättre internationellt samarbete. Trenden att se på kulturarv som något globalt växer. Detta med influenser från världen och inte något nationellt. Med denna strävan ökar även behovet av gemensam terminologi så att vi kan förstå varandra över gränserna.

Jag har också kommit fram till att det även finns tendenser som går mot en tvärvetenskaplig infallsvinkel och en transparent arbetsprocess. Idag finns kunskaper utspridda över många ämnesområden men sällan möta de varandra. Istället finns det en tydlig gräns mellan de olika facken. Historiker för sig, ekologer för sig, trädgårdsodlare för sig för att nämna några exempel. All denna specialistkunskap måste mötas och ett större utbyte av kunskaper över facken hade gett en bättre bild av verkligheten.

Det är även viktigt att kunskapen förs ut till allmänheten för att bygga upp en bättre förståelse. Detta är i grund och botten en demokratisk fråga och då kommer vi oundvikligen in på arbetet med bevarandet som en ständigt pågående process. Genom att involvera allmänheten i detta arbete ges utrymme för tillfällen att informera och utbilda vilket ökar förståelsen. Den ökade förståelsen leder ofta också till ett ökat engagemang. Man kan också vända på det och säga att genom ett ökat aktivt medborgardeltagande får myndigheter och experter chansen att ta del av allmänhetens kunskaper och åsikter. Idag värderas kulturarv till största del av den offentliga sektorn och det behöver vi balansera upp genom att låta även allmänhetens värderingar komma fram. Alla människor som har en relation till Torup, oavsett vem vi är och vilken bakgrund vi har måste ha rättigheten att föra fram våra åsikter kring vad Torups historiska trädgård har för värde för oss som individer.

I en historisk trädgård som den på Torup, finns det många möjligheter att engagera allmänheten och öppna för samarbete och kunskapsutbyte mellan allmänheten, experter och myndigheter. Hit till Torup kommer hundratusentals besökare per år och här finns mycket att utforska. Ett sådant samarbete, som ständigt är pågående, skulle öka hållbarheten i bevarandearbetet. Malmö Stad borde arbeta mer med att få ut kunskapen kring hur man tänker kring bevarandet av trädgården och ta till vara på platsen som en mötesplats och ett ställe där man kan dela kunskaper med varandra. Besökare, Malmö stad, trädgårdsmästare, forskare med flera kan träffas här.

Vikten av att trädgården undersöks noga, både ovan och under jord, innan arbetet med bevarandet kommer igång understryks flera gånger i texterna. Detta kostar självklart en hel del på kort sikt men om Malmö Stad ser på det som ett sätt att utbilda och engagera folk är det en bra grund, samtidigt som bevarandeåtgärderna som följer blir mer hållbara. Därför förvånade det mig att det inte har gjorts mer arkeologiska undersökningar i trädgården. Visserligen hade jag inte många dagsaktuella texter som behandlade trädgårdsarkeologi men det förefaller fortfarande vara ett stort behov av detta.

Det kanske viktigaste i arbetet med att bevara Torups trädgård är att man hela tiden är medveten om att allt är föränderligt. Tidigare har man sett på kulturarv som en produkt av en viss tid men idag bör fokus vara på själva förändringen i stället, på kedjan av händelser och företeelser. Trädgården i sig förändras ständigt men också själva arbetet är en dynamisk företeelse. En föränderlig process som aldrig får avstanna. Det sker hela tiden förändringar, både planerade och oförutsägbara, och de måste kartläggas. Vilka krafter är det som är inblandade och vilka konsekvenser får förändringarna? Just nu är Torups trädgård inne i en större förändring. Nämligen den att den blivit tillgänglig för allmänheten och att slottet i centrum av trädgården inte längre är en privat bostad. Detta är ett bra tillfälle att främja det aktiva deltagandet i trädgården, informera besökare, anordna seminarier och föreläsningar. Vad man skulle kunna göra för att engagera folk och arbeta för ökad förståelse är oändligt.

Processen kring bevarandet av trädgården måste vara ständigt pågående och öppen för alla att förstå och delta i. Den ska vara tvärvetenskaplig och främja internationellt samarbete. Samtidigt som kunskap och förståelse är viktiga faktorer för ett hållbart bevarande får man inte bortse från trädgårdens sinnliga och konstnärliga värden. Jag ser gärna att trädgården på Torup blir en grund för interkulturella möten, kunskapsutbyten och välbefinnande. En spännande fråga för framtiden är kanske hur detta skulle kunna förverkligas i praktiken.

Framtida studier och nya frågeställningar.

Det finns flera andra frågor som har dykt upp under arbetet med denna uppsatsen som jag tyvärr inte har haft tid att besvara. En av dessa är vem besökaren är. Dessa är en stor skara som vi vet mycket lite om. En annan fråga är hur kan man konkret kan skapa möten och dela kunskaper i Torups trädgård. I vidare arbete skulle det vara mycket intressant och se hur man kan förverkliga dessa idéer praktiskt. Det är fortfarande ett problem att experternas kunskaper inte alltid når ut till folket och omvandlas till praktik.

Frågan kvarstår också för mig om vad man ska välja att visa upp på Torup. För att kunna svara på detta krävs ett gediget undersökningsarbete och att många människor med olika kunskaper involveras. För att knyta åter till frågan om vilka besökarna är, är det även för detta arbete viktigt att ta reda på hur de och andra värderar Torups trädgård. Ska man verkligen visa trädgården som den såg ut under sin förmodade glanstid eller som den såg ut under den tid som vi har bäst dokumentation från eller ska man visa mångfalden av den historiska vittnesbörden? Vad är målsättningen med bevarandet av Torups trädgård? Idag finns det ingen tydlig målsättning så som jag har uppfattat det och det behöver man ta fram så fort

som möjligt för att trygga trädgården, som det kulturarv det är tillsammans med dess omgivningar och slott.

Det är även en fråga om vilken identitet är det man vill skapa. Jag undrar, liksom Amréus, *"Är de fragment som bevaras och visas upp representativa? Om inte finns det risk för att de ändå blir grundbultar i identitetsbygget."* (Amréus, 2012, s. 47). Det finns säkert mycket mer att fundera över kring bevarandet av en historisk trädgård så som den på Torup. Det hade varit roligt att någon gång i framtiden kunna sätta sig in mer i dessa spännande frågor.

Med dessa sista funderingar avslutar jag mitt arbete och hoppas att läsningen har varit av intresse.
Tack!

Bokhäck i morgondag. I bakgrunden syns Torups röda tegelborg med arbetskranen på plats för renovering av taket våren 2015.

REFERENSER

ÖTRYCKTA KÄLLOR

Göransson, Christer (1994). Torups Slotts trädgårdar. Grunddragen i trädgårdarnas historia. Framtaget som underlag för framtida restaureringar. Vitaby.

Andersson, Sven-Ingvar (1994). Torups Slotts trädgårdar. Skiss till en renoveringsplan. Köpenhamn.

MUNTLIGA KÄLLOR

Johansson, A. Trädgårdsmästare på Torup, samtal på Torup, Torup, den 6 jan 2015.

ELEKTRONISKA KÄLLOR

Amréus, L. (2012) Landskapet åt alla. I: Lihammer, A. (red) Landskap åt alla. Stockholm: Riksantikvarieämbetet. Tillgänglig via <http://samla.raa.se/xmlui/bitstream/handle/raa/357/9789172096486.pdf?sequence=1> [2015-03-17]

Bodin, A. (2006). Vad är skillnaden mellan restaurering och renovering? Kulturvärden 2006:2, s.41. Tillgänglig via http://www.sfv.se/globalassets/kulturvarden/2006_02/s41-vad_ar_skillnaden_mellan_restaurering_och_renovering.pdf [2015-02-22]

English Heritage (2008). Conservation principles, policies and guidance for the sustainable management of the historic environment. London: English Heritage. Tillgänglig via <https://content.historicengland.org.uk/images-books/publications/conservation-principles-sustainable-management-historic-environment/conservationprinciplespoliciesguidanceapr08web.pdf/> [2015-03-17]

Europakonventionen (2005) FARO convention - The Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society. Tillgänglig via <http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/Html/199.htm>

Europarådet (2000). Den europeiska landskapskonventionen. Tillgänglig via <https://www.coe.int/t/dg4/cultureheritage/heritage/Landscape/VersionsConvention/swedish.pdf> [2015-03-17]

Flinck, M. (2012) Vårdprogram för trädgårdar - Historiska kunskaper för framtida skötsel. I: Byggnadskultur 2012 – 1. Stockholm. Tillgänglig via <http://www.byggnadsvard.se/byggnadskultur/trädgård/vårdprogram-för-trädgårdar-historiska-kunskaper-för-framtida-skötsel> [2015-08-08]

ICOMOS (1982). Florensdeklarationen. Internationell deklaration för bevarande och restaurering av historiska trädgårdsanläggningar, parker och landskap. Tillgänglig via http://www.icomos.se/wp-content/uploads/2013/05/Florensdeklarationen_1982.pdf [2015-03-17]

ICOMOS (1965). Venedigdokumentet. Internationellt charter för bevarande och restaurering av minnesmärken och områden av historiskt intresse. Tillgänglig via <http://www.icomos.org/venicecharter2004/swedish.pdf> [2015-03-04]

Lingdén, C. (2014-03-28). Kulturhistorisk värdering och urval. Plattform för arbete med att definiera, värdera, prioritera och utveckla kulturarvet. Remissversion, Stockholm: Riksantikvarieämbetet. Tillgänglig via <http://www.raa.se/app/uploads/2014/03/Plattform-kulturhistorisk-värdering-20140311-remissversion.pdf> [2015-02-26]

Mellander Backman, C. (2014) Farokonventionen. Europarådets ramkonvention om kulturarvets samhällseliga värde. Stockholm: Riksantikvarieämbetet. Tillgänglig via http://samla.raa.se/xmlui/bitstream/handle/raa/7673/Rapp%202014_41.pdf?sequence=1

National Trust. [online]. Tillgänglig via <http://www.nationaltrust.org.uk/about-us/> [2015-07-28]

Norrman, S. Lagerström, T (2008) *Grönsö park och trädgårdar – historik och vårdprogram 2007*. Uppsala, Sveriges lantbruksuniversitet. (Institutionen för stad och land SLU, Rapport nr,5/2008). Tillgänglig via http://pub.epsilon.slu.se/9426/7/norrman_et_al_130208.pdf [2015-07-29]

Peterson, Y. (2012). Regional kulturplan för Skåne 2013 – 2015. Kristianstad: Region Skåne. Tillgänglig via http://utveckling.skane.se/siteassets/publikationer_dokument/regional_kulturplan_for_skane_2013-2015.pdf [2015-07-28]

Sales, J. (1993). The conservation of english landscape gardens of the National Trust. I: Pieris, S. & Prematillekes, P.L. (red.), ISC Historic gardens and sites. Colombo, Sri Lanka: Sri Lanka National Committee of ICOMOS. ss.145-150. Tillgänglig via <http://www.international.icomos.org/publications/93garden16.pdf> [2015-03-17]

TRYCKTA KÄLLOR

Ahrland, Å. (2006). Att återskapa en trädgård. Hypotes eller installation? I: Jonas Haas & Hannes Romanus Haas (red.). Nydala Klosterträdgård. Medeltida trädgård. Med avstamp i historien för nuet och framtiden. Seminarierapport 5. Nydala den 30 november 2006. Jönköping: Jönköpings läns museum.

Andersson, S. (1990). Den autentiska illusionen. Kulturmiljövård, nr 5-6, 1990, ss. 4-10.

Andersson, T. et. al. (1996). Behov av forskning och utbildning. I: Bonnier, A. C. och Lundqvist, K. (red.). Historiska parker och trädgårdar – ett arv att vårda och sköta. Rapport från ett seminarium på Alnarp 21-23 sept 1994, red., Stockholm, Riksantikvarieämbetet. ss. 85 - 88.

de Jong, Erik A. (1996). Det Nederländska kulturarvet. I: Bonnier, A. C. och Lundqvist, K. (red.). Historiska parker och trädgårdar – ett arv att vårda och sköta. Rapport från ett seminarium på Alnarp 21-23 sept 1994, red., Stockholm, Riksantikvarieämbetet. ss. 34-41.

Flinck, M. (2013). Historiska trädgårdar. Att bevara ett föränderligt kulturarv. Stockholm: Carlsson Bokförlag.

Frost, K. (1996). Östra Sallerup – frivilligkrafter inom trädgårdshistorisk forskning och trädgårdsrestaurering. I: A. C. Bonnier & K. Lundquist (red.). Historiska parker och trädgårdar – ett arv att vårda och sköta, Stockholm:Riksantikvarieämbetet. ss. 69 - 73.

Graham, B. Howard, P (2008). Introduction: Heritage and Identity

I Brian Graham och Peter Howards Ashgate research companion to heritage and identity. Cornwall: Ashgate publishing limited, ss. 1-19.

Kulturnämnden (2013). Handlingsplan för kulturarvsområdet 2013-2015. Malmö: Region Skåne

Lundquist, K. (1996). Växtmaterialet som källmaterial i trädgårdshistorisk forskning. I: A. C. Bonnier & K. Lundquist (red.). Historiska parker och trädgårdar – ett arv att vårda och sköta, Stockholm:Riksantikvarieämbetet. ss. 74-82.

Mackellar Goulty, S. (1993). Heritage gardens. Care, conservation and management. London och New York: Routledge.

Mårdh. H. (2006). Rekonstruktion – varför och hur? Förhållningssätt, attityder och arbetssätt. I: Jonas Haas & Hannes Romanus Haas (red.). Nydala Klosterträdgård. Medeltida trädgård.

Med avstamp i historien för nuet och framtiden. Seminarierapport 5. Nydala den 30 november 2006. Jönköping: Jönköpings läns museum.

Nationalencyklopedin (1989-1993). Höganäs: Bra böcker.

Nyström Kronberg, E. (1996). Terminologi och begrepp. I: Bonnier, A. C. och Lundqvist, K. (red.). Historiska parker och trädgårdar – ett arv att vårda och sköta. Rapport från ett seminarium på Alnarp 21-23 sept 1994, red., Stockholm, Riksantikvarieämbetet. s. 20.

Robertsson, S. (2002). Fem Pelare – en vägledning för god byggnadsvård. Stockholm: Riksantikvarieämbetets förlag.

Stritzke, K. (1996). Bilaga 3. Parkskötseldokument, ur Lustgården 1993. I: A. C. Bonnier & K. Lundquist (red.). Historiska parker och trädgårdar – ett arv att vårda och sköta. Stockholm: Riksantikvarieämbetet. ss. 97-98.

Stritzke, K. et. al. (1996). Prioritering av insatser inom kulturmiljövården för bevarande och vård. I: Bonnier, A. C. och Lundqvist, K. (red.). Historiska parker och trädgårdar – ett arv att vårda och sköta. Rapport från ett seminarium på Alnarp 21-23 sept 1994, red., Stockholm, Riksantikvarieämbetet. ss. 86 - 88.

Schmidt, E. (1996). Parker och trädgårdar i tysk kulturmiljövård. I: Bonnier, A. C. och Lundqvist, K. (red.). Historiska parker och trädgårdar – ett arv att vårda och sköta. Rapport från ett seminarium på Alnarp 21-23 sept 1994, red., Stockholm, Riksantikvarieämbetet. ss. 34-41.

Walker, M. Marquis-Kyle, P. (2004) The Illustrated Burra Charter. Australia ICOMOS: Australien